

МУЛОҚОТНИНГ ПРАГМАТИК МАЗМУНИ

проф. **Мирсанов Ғ.Қ.**
СамДЧТИ, Инглиз тили тарихи ва
грамматикаси кафедраси

КИРИШ.

Тил доимо инсон ҳаёти, унинг ижтимоий фаолияти билан боғлиқдир [5, 36]. Шундай экан, тил ва тилшунослик билан боғлиқ қизиқишлар турли соҳа инсонларини ўзига жалб этиб келган. Ўз навбатида тил мулоқот воситаси сифатида қадимги даврлардаёқ мулоқот маданиятининг бир кўринишига келган эди. Кишилар орасидаги мулоқот маданияти қадим-қадимдан олимлар, файласуфлар, мутафаккирлар ва ижодкорларни қизиқтириб келган. Қадимги юнон, Рим файласуфлари ҳамда кўҳна Шарқ мутафаккирлари, ижодкорлари олимлари ҳам мулоқот маданияти, нутқ одоби борасидаги фикрларини ўзларининг турли асарларида маълум даражада ифодалаб келганлар. Хусусан, Аристотел, Цицерон, Беруний, Форобий, Ибн Сино каби файласуф ва мутафаккирлар, А. Яссавий, Югнакий, А. Навоий, Бобур, Хоразмий, Мунис, Машраб, Аваз Ўтар, Фурқат, Фитрат, Авлоний, Бехбудий каби ижодкорлар ўз асарларида бу масала юзасидан атрофлича мулоҳаза билдириб ўтганлар.

Бироқ нутқ маданияти масалалари билан жиддий, яъни нутқ маданияти, нутқ жараёнларини махсус лингвистик планда текширишни Прага тилшунослик мактаби вакиллари бошлаб беришди [1, 8]. Бу масалани тилшуносликнинг мустақил соҳаси сифатида ўрганиш XX асрнинг 20-30 йилларида бошланди. Кейинчалик, яъни 60-70 йилларга келиб рус тилшунослигида ҳам бу соҳа юзасидан иш олиб борувчи тадқиқотчилар сони тобора ортиб, бир неча тадқиқот ва монографиялар пайдо бўлди. Хусусан, А. А. Леонтьев, Н. В. Уфимцева, Ю. А. Сорокин, А. В. Шчерба, В. В. Виноградов каби таниқли олимлар бу борада эътиборга молик тадқиқотларни амалга оширди. Туркологияда эса бу масала Ф. Ф. Султонов, Н. Джунусов, А. Меджидова, Т. Айдаров каби олимлар томонидан тадқиқ этилди. Ўзбек тилшунослигида бу соҳа анча ёш соҳа ҳисобланади дейишимиз мумкин. Чунки 70-йилларда бу масалаларни назарий жиҳатдан ўрганишга эътибор қаратила бошлаган бўлса-да, бу масала жиддий тарзда кун тартибига қўйилган эмасди [2, 8]. Ўзбек тилшунослигида тилшунослардан Ё. Тожиев, С. Иброҳимов, Э. Бегматов, И. Иброҳимов, Б. Ўринбоев, С. Каримов, А. Рустамов, Н. Маҳмудов, Ш. Искандарова каби олимлар бу борада маълум ишларни амалга оширганлигини таъкидлаш жоиз. Буларнинг натижаси ўларок, бир қанча монографик тадқиқотлар, дарслик ва ўқув қўлланмалари яратилди. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш керакки, яратилган бу тадқиқотларнинг барчасида нутқ маданияти масаласи лингвистик, услубий ёки педагогик жиҳатдан тадқиқ этилган эди.

Кейинги йилларда инсонлар ўртасидаги нутқий мулоқот, бу мулоқотнинг социолингвистик, психолингвистик, прагматик, *лингвокультурологик* жиҳатларини ўрганишга эътибор янада кучаймоқда. Нутқ маданиятига ижтимоий-лисоний аспектда ёндашишни ўзбек тилшунослигида ҳам кенг тадқиқ этилиши [1, 8] бошланди. С. Муминовнинг “Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари” номли тадқиқотида нутқни ижтимоий лисоний хусусиятларига кўра тадқиқ этиш йўллари ва зарурлиги, миллий онг ва миллий мулоқот хулқи, миллий тафаккур ва миллий мулоқот маданияти, мулоқот жараёни босқичлари ва таркибий қисмлари каби қатор масалаларнинг назарий асосларини очиб беришга ҳаракат қилди. Албатта, бу тадқиқот нутқ маданиятини янгича аспектда ўрганиш борасида қилинган эътиборга молик тадқиқот эди. Ҳозирда бу масалалар олимнинг шогирдлари томонидан давом эттирилмоқда [2, 12]. Албатта, бу тадқиқотлар нутқ маданияти ёки мулоқот хулқини ижтимоий-лисоний аспектда тадқиқ этувчи илк уринишлар эди. Лекин шундай бўлсада, бу тадқиқотларда жуда кўп масалалар ўз ечимини топа олди. Хусусан:

1. Мулоқот хулқининг миллий психология билан боғлиқ жиҳатлари назарий жиҳатдан асосланди.
2. Мулоқот хулқининг ҳудуд, жинс, ёш ва соҳа жиҳатдан ҳосланиши асосланди.

3. Ўзбек тилида нисбатан кам тадқиқ этилган нолисоний ҳодисалар (новербал воситалар)нинг нутқ жараёнидаги иштироки ва шу жараёнга таъсири масалаларига янада муружаат қилинди.

4. Мулоқот хулқининг турли соҳалар бўйича хосланиши масаласи илмий асосланди.

Кейинги йилларда тил ва унинг фактик бирликлари нисбатан анъанавий тарзда ёндашишдан янгича йўналишларга ўтилди. Шунинг учун сўнгги йилларда функционал лингвистика, психоллингвистика, тилшуносликнинг коммуникатив лингвистикаси, текст лингвистикаси, лингвопрагматика каби янги тармоқлар юзага келди [3, 40]. Мулоқот фақат нутқий йўл билан эмас, балки нолисоний воситалар билан ҳам амалга ошади. Алоқа аралашув жараёни ва унинг коммуникантлар томонидан идрок этилиши масаласи тилшуносликда прагматик йўналишнинг ҳосил бўлишига сабаб бўлди [2, 16]. Прагматик лингвистика тилни тадқиқ этишда тил бирликларини шу тилдан фойдаланувчи шахс ёки шахслар билан муносабати асосида текширувчи йўналиш ёки усул бўлиб, тилни инсон билан бирга ўрганиш кераклиги ҳақидаги тезисни илгари суради. Демак, прагматика ёки прагматик лингвистика ҳам тилшуносликда пайдо бўлган янгича тадқиқ аспекти ҳисобланади.

“Прагматика” атамаси дастлаб тилшунослик фанига XX асрнинг 30-йилларида машҳур назарийчи Ч. У. Моррис томонидан киритилган. У прагматикани семиотиканинг таркибий қисмларидан бири деб таъкидлайди [5, 115]. Маълум олимлар фикрича [2], “семантика” белгилар (тил бирликлари)нинг уларда ифода этган нарсаларга муносабатини, “синтактика” белги (тил бирлиги)нинг белги (тил бирлиги)га муносабатини назарда тутди. Прагматика эса инсон қандай шароитда ва нима мақсадда гапирётганини очиқ беришга интилади, ифоданинг прагматик эффекти қандай эканлигини тушунтиришга ҳосланади.

Лингвопрагматика ўзининг аниқ чегарасига эга эмас. У бир қатор масалаларни ўз ичига қамраб олади:

1) нутқ субъекти билан боғлиқ ҳолда унинг аниқ ва яширин мақсади, нутқий ахлоқ типлари, сўзловчининг ўз хабарига муносабати, ифодада баҳо мазмуни;

2) нутқ адресати билан боғлиқ тарзда ифоданинг адресатга таъсири – эмоционал ўзгариш, нутқий реакция типлари;

3) мулоқот (коммуникация) иштирокчиларининг ўзаро муносабати билан боғлиқ тарзда нутқий аралашув формаси, муружаат шакллари, коммуникантлар нутқий актлари, илтимос, буйруқ, тавозе, муружаат қилмоқ кабилар шулар жумласидандир.

Бадий асар тилини ижтимоий лисоний ва прагматик тадқиқ этишда семантик пропозиция ва прессуппозиция каби алоҳида аҳамият касб этади. Прессуппозиция гапда иштирок этаётган бўлаклар орқали ифодаланаётган маъно эмас, балки зоҳирий маъно остидаги қўшимча – ботиний маъно. У экстралингвистик воситалар билан англашилади. Чунки сўзловчи бирон фикрни айтиш билан ўша фикр орқали қўшимча ниятини ҳам ифода этади.

Шунингдек, лингвопрагматика ўрганиш объекти нуктаи назаридан семасиология, стилистика (услугия) каби соҳаларга жуда яқин туради. Шунинг учун прагматиканинг ўрганиш объекти ва чегарасини аниқроқ белгилаб олиш муҳим бўлади. Аслида уларни ажратиш олиш унчалик мушкул эмас, чунки стилистиканинг тадқиқ объекти марказида нутқнинг функционал турлари туради ва тил бирликларининг услубий характери назарда тутилади. Лингвопрагматикада эса асосий эътибор мулоқотнинг икки томонламалигига (сўзловчи-тингловчи) қаратилади. Прагматика сўзловчининг 1) моддий борлиққа; 2) хабарнинг мазмунига; 3) адресат (тингловчи)га бўлган муносабатини ифодалар экан сўзловчи ва тингловчининг коммуникатив актдаги иштирокида гап оҳанги (ишонч, қатъият, дадиллик, кўркув, ишончсизлик, гумон, ҳадик, хурсандлик ва бошқалар), луғавий бирликлардан фойдаланиш, новербал воситаларни қўллаш каби коммуникатив унсурлар аҳамиятли саналади ва коммуникантлар ҳақида қўшимча хабар беради. Тил бирликларининг прагматик вазифаси контекст, нутқий вазият, сўзлашувчиларнинг тил кўникмалари ва нутқ объекти ҳақидаги умумий билимлар билан боғлиқ тарзда юзага чиқади. Нутқий мулоқотда прагматик мазмун ойдинлашишида нутқ, сўзланаётган мазмун, вазият, сўзловчи ва тингловчининг маънан, руҳан, ақлан яқинлиги каби омиллар ҳам ёрдамга келади.

Кўриниб турибдики, мулоқот хулқини ижтимоий-лисоний аспектда ўрганиш янги пайдо бўлгани каби бадиий асар тилини ижтимоий-лисоний ва прагматик жиҳатдан тадқиқ этиш ҳам худди шундай янги тадқиқ аспекти ҳисобланади. Тўғри, бадиий асар тили адабиётшунослар томонидан турли хил аспектда тадқиқ этилган. Тилшунослар томонидан эса бадиий асар тили услубияти, бадиий асар лексикаси (аниқ асар мисолида) каби масалалар юзасидан қатор илмий тадқиқотлар олиб борилган. Маълумки, инсоннинг ким эканлиги, унинг ички дунёси, руҳияти унинг бошқалар билан бўладиган мулоқоти жараёнида очиқ борилади. Бу мулоқот жараёни конфликтлардан, қарама-қаршиликлардан, зиддият ва тўқнашувлар, учрашув, мулоҳаза, муҳокама кабилардан ташкил топиши мумкин. Бадиий асарларда қаҳрамонлар характер-хусусиятларини очиқ беришда уларнинг ўзаро алоқалари, яъни диалоглар муҳим роль ўйнайди. (Албатта муаллиф томонидан берилувчи тавсифий баёнлар ҳам қаҳрамон қиёфасини шакллантириш учун хизмат қилади. Аммо асосий хулоса уларнинг мулоқот жараёнлари (диалоглари) дан келиб чиқади). Чунки диалоглар суҳбатдошларнинг кетма-кет келадиган ифодалари – репликаларидан ташкил топади.

Инсонлар орасидаги мулоқотни янги аспектда тадқиқ қилиш нутқнинг фақат лисоний хусусиятларини очиқ берибгина қолмасдан, унинг ижтимоий функцияси, турли хил жиҳатдан ҳосланиши, нутқнинг миллий тафаккур ва миллийлик билан алоқадорлиги, нутқнинг маданият билан алоқадорлиги каби кўплаб жиҳатларини атрофича ёритишга имкон яратади. Кўриниб турибдики, бадиий асардаги диалогларни прагматик тадқиқ этиш бугунги кундаги анча муҳим ва мураккаб масалалардан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Филол. фан. докт. дисс. Т. 2000. -224 б
2. Расулов Қ. Ўзбек мулоқот хулқининг функционал хосланиши. Филол. фан. номз. автореф. Т. 2008. -16 б
3. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. ”Сангизор” нашриёти Жиззах- 2006 , -91 бет.
4. Сафаров Ш. Прагматингвистика. “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi” Тошкент, 2008. -300 б.
5. Ҳақимов М.Х. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. Филол. фан. номз. дисс. Т., -1993, 115-бет.
- ?? Холиков, Б. (2024). Образы пера (феи) и дэв (бесов) в циклах узбекского эпоса “Тороглы”. Зарубежная лингвистика и лингводидактика, 2(5), 171-175.
- ?? Kholikov, B. A. 1-sho ‘ba the language of fantasy: linguistic features in mythological and fantasy literature. Ilmiy va professional ta’lim jarayonida muloqot, fan va madaniyatlar integratsiyasi, 17.
- ?? Kholikov, B. A. (2020). Principles of development of detective literature. Bulletin of Gulistan State University, 2020(3).
- ?? Kholikov, B. A. (2015). Poetic outcome of vital problems. In The Fifth European Conference on Languages, Literature and Linguistics (pp. 82-89).
- ¹ Холиков, Б. А. (2020). ИЖТИМОЙ-АХЛОҚИЙ МУАММОЛАРНИНГ БАДИЙ ТАЛҚИНИДА ЁЗУВЧИ ИНДИВИДУАЛЛИГИ. МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА, 3(6).
- ¹ Холиков, Б. А. (2014). " КРЁСТНЫЙ ОТЕЦ"-РЕАЛЬНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ. Вопросы филологических наук, (2), 14-16.
12. Kholikov, B. (2020). PATRIOTIC EDUCATION IN THE LITERARY PICTURE OF THE WORLD (ON EXAMPLES DETECTIVE NOVELS). In МИССИЯ КОНФЕРЕНЦИИ «ФЕНОМЕН ПАТРИОТИЗМА В ТРАНССТРУКТУРНОМ КОММУНИКАЦИОННОМ ПОЛЕ» (p. 157).